

A szöveg történetisége – a történelem textualitása
Az újhistorizmus
(Második rész)*

IV. Újhistorista applikációk

A továbbiakban három immár klasszikusnak számító újhistorista tanulmányt tárgyalok behatóan. A kutatás jelen állása szerint meggyőződésem, hogy együttesen képesek kifejezően megjeleníteni az újhistorizmus által felvetett, forgalomba hozott és jelenleg is párbeszédképesnek számító kérdéseket.

IV/1. Az újhistorizmus és a hatalom foucault-i elmélete.

A humanista ideológia utáni vágy

Az újhistorizmusról szóló diszkurzus visszatérő kérdése, hogy mennyiben tekinthető a new historicism a történelemről szóló elbeszélések között új narratívának, s miben áll újszerűsége. A kérdés megválaszolására tett kísérletek szükségszerűen élnek a régebbi historizmusokkal való összehasonlítással. Tanulmányomban a kérdés szubjektumelméleti aspektusait kívánom előtérbe állítani. Ebben a tekintetben Frank Lentricchia *Foucault öröksége: Egy új historizmus?* című írását érdemes kiemelni.¹

Az irodalom történeti megközelítésének alapművét megalkotó Hippolyte Taine *Az angol irodalom története* című munkájában (1863) a teremtő én idealista képzetét rombolja azáltal, hogy nyitómondatában kijelenti: az irodalom „nem egyszerűen a képzelet játéka”, és nem is „egy túlfűtött elme magányos szeszélye”.² Taine az egyedi, autonóm, izolált mű létrehozására képes, társadalomtól független alkotó én gondolatának kritikájában hasonló retorikai képletet alkot, mint később az újhistorizmus. Ez utóbbi ugyanis az eredeti én képzetét kulturális és társadalmi jelenségre cseréli, amikor az ént a kulturális hagyományok, intézmények, faj, etnikum, a nemek közötti viszonyok, gazdasági és fizikai körülmények, valamint a hatalmi viszonyok rendszeréből vezeti le. Az oksági magyarázat tekintetében a régi és az új historizmus közötti lényegi különbség abban ragadható meg, hogy míg az előbbi a determinizmus metafizikáját, addig a Foucault-hoz erősen és problematikusan

*Az első rész az It 2001/4. számában jelent meg (594–610.).

kötődő kortárs historizmus az okság iránti összetettebb elkötelezettséget képviseli.

A régi historizmus visszautasítja a felvilágosodás filozófiáját, amennyiben tagadja, hogy létezne emberi természet, ennél fogva a szubjektum sem létezhet mint ennek szabad kifejeződése. A történelem egyetemességének eszméjét kifejező összefüggő folyam (flow) képzete helyett már a régi historizmus is inkább nem egymást követő időszakok (spaces) sorozatáról beszélt, s tudatában volt annak, hogy az értelmezői pozíció mindenkor valamely viszonylagos időszak egyikében helyezkedik el. Ezt az önreflexiót teljesíti ki az újhistorizmus az objektív történelmi tudás lehetőségének tagadásával.

Fogas kérdés, hogy vajon az újhistorizmus a „kifejező kauzalitás” (expressive causality) elvét illetően mennyiben tekinthető a régi historizmus örökösének. A marxista Lentriccia hajlik arra, hogy a régi és az új historizmus közötti folytonosságra helyezze a hangsúlyt. A „kifejező kauzalitás” elvéből következő determinizmus nem idegen az újhistorizmustól, mivel a kulturális jelenséget olyan szinekdochéként fogja föl, amely lehetővé teszi a formáció lényegi részének a megalkotását. A kifejező formák szinekdochéjének értelmezésén belül a kauzalitásnak különböző fokozatai léteznek. A kulturális formák historista elméletei az alkotó szubjektum viszonylagossá tételével Marxtól és Taine-től Foucault-n át az amerikai New Historicismig „antihumanista” áramlatot alkotnak, ugyanakkor az irodalomnak humanista küldetést tulajdonítanak. Esztétikai ideológiájuk a nagy író egyedi művével való autentikus befogadói találkozás képletét követi.

Greenblatt – bahtyini utalással élve – *monologikussága* miatt marasztalja el az irodalomtörténet marxista áramlatát, amely naiv reprezentációesztétikai meggyőződésével abban érdekelt, hogy az irodalomtörténetben egy egységes politikai képet tárjon fel, s ezt úgy szemlélje, mint történelmi tény, holott ez a képződmény nem más, mint a történész saját ideológiai alakzatainak terméke. Másfelől a marxisták elfedik azt, hogy a történelem ellentétes erőterek, változó érdekek küzdelmének a megjelenési helye, s nem statikus adottság. Greenblatt önértelmezése szerint az újhistorista számára a reprezentáció korántsem ilyen problémamentes, mert az irodalom nem egyszerűen egy stabil és egységes történelmi tények alkotta „háttérre vetített tükörkép”. A marxisták viszont éppenséggel az újhistorizmusnak tulajdonítják a történelem objektív értelmezésére való törekvést, s azt vetik a szemükre, hogy ennek érdekében eltekintenek a történésznek az objektívnek hitt történelem létrehozásában játszott szerepétől.

Az újhistorista retorika Greenblatt által olyannyira kedvelt fogása esszéinek jellegzetes indítása, ahol bizarr korabeli idézetekkel, részletező, lassú leírásokkal azt sugalmazza az olvasónak, hogy nem irodalommal találkozik, hanem közvetlenül hozzáférhet magához a történelem anyagához. Ez a reto-

rika úgy nyilvánítja meg Foucault örökségét, hogy a társadalmi életet a legapróbb részletekig szervezettnek és ellenőrzöttnek mutatja.

Lényeges kérdéseket vet fel az újhistorizmus elméleti identitása. A hatalom Foucault-tól kölcsönzött fogalma erőteljesen formálja a *Renaissance Self-Fashioning* gondolatmenetét, de Foucault közvetlenül csak lábjegyzetekben jelenik meg a hatástörténetét tekintve programadónak számító könyvben.³ Greenblatt úgy határozza meg célkitűzését, mint kísérletet arra, hogy konkrétan meg tudjuk érteni – az „én” számára létező – következményeit annak, ahogyan az ember kifejez egy bizonyos hatalmi formát, egy olyan hatalomét, amely egyszerre lokalizálódik sajátos intézményekben – mint a bíróság, az egyház, a gyarmati adminisztráció, a patriarchális család – és terjed szét a jelentés ideológiai szerkezeteiben, a kifejezés jellemző módjaiban, az ismétlődő narratív sémákban.⁴

Greenblatt könyvének a címe megtévesztő, amennyiben a szabad, kifejező önalakítást juttatja eszünkbe, mivel a *Renaissance Self-Fashioning*ben az énszámítás voltaképpen Foucault hatalomelméletének a folytatása. Az én számára az így értett hatalom megfoghatatlan, mindenütt megtalálható, mert széteszlik és teljes mértékben áthatja a társadalmi viszonyokat, olyannyira, hogy megtévesztő politikai hatásokat termel ki, többek között magát az ellenzékét a politikai küzdelmek előre elrendezett színjátékához.

A hatalomnak alávetett én-nek ezt a beállítását sok kritika érte, különösen marxista részről. Eszerint Foucault-nál az én a hatalomról szóló totalitárius narratíva csapdájába esik. Ezt a csapdába esést úgy dramatizálja Greenblatt, hogy el tudja kerülni a megértés determinista sémáit az irodalmi szövegek és a történelem viszonyainak elemzésében. Megoszlanak a vélemények arról, mennyiben sikeres ez a kísérlet. Létezik olyan felfogás, mely szerint Greenblatt a tükrözéseméleti determinizmus kevésbé vulgáris változatát képviseli, amikor az Erzsébet-kori színház működéséről, szerepéről végső soron azt állítja, hogy az a hivatalos politikát szolgálta. Az egyház ugyanis drámák engedélyezésével a nyilvános színházra testálta azokat a kulturális jelentéseket, amelyeket ki akart használni. Az Erzsébet-kori színház úgy tükrözi a demónikus kapcsolatos hivatalos politikát, hogy „részben annak elemeiből épül fel, melyért cserébe részt vesz annak a szellemi és politikai diszkurzusnak a konkrét alakításában, amelyből született”.⁵

A magyar tükrözéseméleti elméleti hagyományára tekintve nem teljesen ismeretlen, ahogy Greenblatt történelemformáló erőt tulajdonít az irodalomnak, de koncepciójának sajátosságát a determinista nézőpont foucaultianus áthelyezése biztosítja. Greenblatt mestertropusa (master trope) a hatalom működésének leírására a kölcsönös „áramlás”. Ez kifejezi az újhistoristák meggyőződését, mely szerint a művészi és egyéb társadalmi gyakorlatok viszonyának mintáját a hasonlóságok alapján lehet megalkotni. A színház és az ördögűzés hasonlóságának alapja a kulturális és politikai hatalom

közötti kölcsönös „áramlás”. A hatalom cirkulációja minden társadalmi és politikai teret áthat, ezt fejezi ki a „semmi sincs a politikán kívül” Derridát megfordító kijelentése.⁶

A cirkuláló hatalom fogalma azt hivatott kifejezni, hogy az se nem eszme, se nem gyakorlat, hanem az a fő erő (agency), amely a hasonlósági viszonyokat okozza, és minden társadalmi gyakorlaton és szubjektumon átfolyik. Emlékezhünk rá: Foucault-nál a hatalom mindent bekebelező felfogása szüli azt a vágyat, hogy kívül kerüljünk a politikán. Ezt a gondolatot Greenblatt meglehetősen problémátlanul veszi át, mivel így nem ad kielégítő magyarázatot arra, miért szeretnek mégis belül lenni a nem marginális, magukat erősnek érző, s akként is cselekvő típusok. Ennek a láthatatlan, mindent magába foglaló hatalomnak a cirkulációja hozza létre a társadalmi, kulturális gyakorlatok és intézmények megértésének a végső alapját, a hasonlóságot. Ez ad értelmet a dolgoknak, amennyiben láthatóvá és koherenssé teszi azokat egy hasonlósági viszony által. Meglátásom szerint Foucault nem teljesen ezt sugalmazza, sőt, kétségbe vonja a történeti kutatás tárgyát képező kultúra egységét.

Frank Lentricchia elméleti következtetlenségét fedez fel Greenblattnál, a hatalom fő „erőként” való felfogásában. Pontosabban úgy véli, hogy az újhistorizmus számára a hatalom, és a hatalom cirkulációja által létrejövő hasonlóságok a kultúra hegeli kifejező egységének totalizáló eszméjéhez fogható módon teszik megragadhatóvá a művészi és egyéb társadalmi gyakorlatok viszonyának a mintázatát. Eszerint Greenblatt elrejtett hegelianizmusában a történelem egysége utáni vágy tör felszínre, kisiklatva így a történész korlátozottságából kiinduló foucault-i kutatást. Emlékezhünk rá, Foucault mestertrópusa a törés és a folytonosságihiány, s ezek a tulajdonságok feltartóztatják a történelem narratív egységére irányuló humanista feltevések megfogalmazását. Greenblatt a jelen kérdezési érdekelttségét a történeti rekonstrukció fontos alkotóelemeként tartja számon. Ennek végső forrását a „magam”-ban véli megjelölhetőnek.⁷ Ez a kijelentése voltaképpen azt a sejtést is megfogalmaztathatja az olvasóval, hogy Greenblatt nem minden esetben teszi láthatóvá, mennyire összetett a viszonya a foucault-i örökséghez.

Jómagam úgy vélem, hogy a *Renaissance Self-Fashioning* megengedi az eldöntetlenségeket létre hívó olvasatot, de legalábbis lehetőséget ad a többirányú, akár egymást keresztező értelmezéseknek. Foucault felől mérlegelve Greenblatt megállapításait a *Renaissance Self-Fashioning* szerzője sugallhatja azt, hogy a történelemtől szóló újhistorista elbeszélésekben is folytonosság jön létre feltartóztathatatlanul, mivel a történész még abban az esetben sem tudja kiküszöbölni tulajdon hatástörténeti helyzetét, ha az egység és/vagy folytonosság konstruálásától való félelmében kényszeresen visszatér „egyedi életekhez és egyedi helyzetekhez”. Másfelől nem teljesen jogosulatlan Frank Lentricchia kritikája sem, aki elmarasztalja Greenblattet a történész korlátozottságára vonatkozó apológiájának hangneme okán. Ez ugyanis

valóban képes felidézni azt, hogy a determináció, a teljesség és az objektivitás a történelemértelmezés értékeit jelentik, s ezektől a történész csak vonakodva, kényszerűségből tud megválni. Való igaz, hogy a humanista nagy narratíva utáni elégikus vágy – amennyiben erről van szó Greenblattnél – nincs teljes összhangban Foucault intenciójával. Greenblattnél azonban talán még ennél is összetettebb a kérdés.

A vizsgálódás tárgyává tett történelmi anyag vonatkozásában szennyeződésnek (impurity) nevezi mindazokat a kérdéseket, amelyek a történész saját korának érdekelttségéből fakadnak, s így hatással vannak az értelmezett dologra, alakítják azt. Foucault vállalt elméleti öröksége, közelebről a történelmi korszakok, episztémék folytonosságának tagadása teszi érthetővé, miként változhat át Greenblattnél a jelen és a múlt közötti közvetítés gondolata a személyes elfoglaltság (self-concerns) apológiájává.

Amikor Greenblatt arról beszél, hogy érdekes alakokra van szüksége a múltból, akik sokat tartalmaznak magukban abból, ami ébren tarthatja a jelenkor történésének az önalakítás szabadságába vetett hitét, voltaképpen az autonómia iránti igény dramatizálásának színtereként fogja fel az irodalomtörténetet, s különösen annak reneszánsz korszakát. Greenblatt autonómnak szeretné látni maga körül a szubjektumot, de az egyre inkább úgy látszik, hogy „különösen a társadalom hatalmi viszonyainak ideológiai terméke”.⁸ Nemcsak a két távoli korszakban egyaránt meglévő autonómia iránti igény biztosítja számára azt, hogy a mai kor emberének „hasonlatosságában” szemlélje a reneszánszt, de az identitás eltörlésével fenyegető hatalom természetének hasonlósága is. A lázadó szubjektum is a hatalmi viszonyokat reprezentáló domináns kultúra ideológiával áthatott nyelvéből alkotja meg sajátjának véve a maga beszédét. E nyelvben ami sajátjának mutatkozik, azt valójában eltörlő – már a szubjektum tényleges lázadását megelőzően – a hatalom nyelvhasználatának való menthetetlen kiszolgáltatottsága. Az alávetettségből egy pillanatra sem léphet ki a szubjektum, sőt, még az ellenállás módzatait is a „fegyvelmező paradigmák” (disciplinary paradigms) által strukturált társadalom termeli ki, következésképp a lázadó csakis megerősíteni tudja a fennálló hatalmi viszonyokat kifejező domináns ideológiákat.

Az európai humanizmus ideológiájának távlatából leggyakrabban az a vád fogalmazódik meg, hogy Greenblatt foucault-i alapon végrehajtott szubjektumkritikája aláássa a domináns ideológiák leleplezésének, s végső soron bármiféle társadalmi változásnak a lehetőségét. Greenblattnél eszerint a radikalizmus valójában ravasz formában jelentkező ortodoxia, a társadalmi változások pedig a múlt álcázott ismétlődései.⁹

Frank Lentricchia kritikája Greenblatt hagyományértelmezésére irányul, s így a foucault-i örökséghez való újhistorista viszonyulás kérdését, nevezetesen történelmi folytonosság és megszakítotttság összefüggését érinti. Lentricchia, ha nem csalódom, a hagyományt készletként, ránk hagyott „ma-

radványként” fogja fel, nyomként, amelyet kitörölhetetlenül magunkon viselünk. A múlt úgy él tovább a jelenben, mint „kulturális maradék”, ezért nem törölheti el semmiféle társadalmi krízis, sőt, a múltat éppen az ellene felépők, a radikális változások akarói idézik meg szükségképpen. A „törés vágya” (desire for rupture) így biztosítja a múlt továbbélését. Ebből az állításból viszont semmiképpen sem következik szükségképpen, hogy minden történelemalakító törekvés csakis a múlt ismétléséhez vezethet.

Látni való, hogy ideológiakritikai beállítódásából következően Frank Lentricchia értelmezésében a múlt olyan adottság, „maradék”, amellyel szemben a domináns viszonyulásmód a megtagadás, eltörlés, ellenállás, lázadás metaforáival írható le. Frank Lentricchia végül is a történelem eszméjét kívánja védelmezni az újhistoristákkal szemben, akik azt állítják, hogy a fennálló hatalom alakítja ki az ellene való lázadás formáit, ezáltal biztosítja saját fennmaradását. Lentricchia szerint a múlt továbbélése nem azonos az ismétlődéssel. Ezzel szemben Foucault és Greenblatt azt sugalmazza, hogy a lázadás csakis önbecsapás lehet, a szubverzív identitás érzékelésének pedig korlátozottak a lehetőségei. Legfeljebb az úgynevezett dráma abszolút esztétikai pillanatában élheti át a hős a meghatározó ideológiától és hatalomtól való szabadságát. Az autentikus ellenállás lehetőségének efféle esztétikai megközelítése meglátásom szerint az esztétikai humanizmus ideológiájával mutat rokonságot.¹⁰

Megkockáztatom a feltevést, hogy az újhistorizmus megannyi dekonstrukciós szemléleti eleme sem képes elfedni az erőteljesen „negativista” elméleti szerkezetet, amelyben az újhistoristáknak az autonóm én iránti feltartóztathatatlan vágya felülkerekedik az elméleti elkötelezettségen. Nevezetesen azon az állásponton, hogy az én személytelen rendszerek összhatásának képződménye, eredménye. Az újhistorizmus döntő részben Foucault nyomán alakította ki a maga „antihumanista” elméleti felfogását, mely szerint a szubjektum többé már nem tekinthető a dolgok eredetének, mivel a szubjektum minden tekintetben manipulált, tehát tulajdon világában nincs tere a szabadságnak. Az újhistorista vágy mintha mégis fenntartaná az autonómia iránti igényt, amikor esztétikai formában, a szabadság abszolút drámai pillanatában függetlennek mutatja az ént a hatalom totalizáló rendszereitől. Greenblatt maga is elismeri, hogy létezik egy „elsöprő igény, hogy fenntartsuk annak illúzióját, miszerint saját identitásomnak én magam vagyok a legfontosabb megalkotója”.¹¹

Az én-alakítást Greenblatt joggal nevezi illúziónak, mert magáénak vallja Foucault örökségét. Ebből a távlatból az én-alakítás valóban illúziónak nevezhető, mert az én (selfhood) olyasmit akar megváltoztatni, amit nem ő maga alkotott. Nevezetesen a szabadság abszolút drámai pillanatának eljövetele érdekében nem vesz programszerűen tudomást arról a hatalmi szerkezetről, amely az én boldogtalanságát előidézte.

A humanista ideológia imperatívusza csakis elméleti következetlenség árán képes az újhistorizmus diszkurzusában teljesülni. Az a feltételezés, hogy a színpadi hősök mértéktelensége elválasztja e hősök önalakító tetteit az őket körülvevő társadalomtól, önmagát felforgató elem az újhistorizmus beszédrendjében.

IV/2. Az újhistorizmus és a dekonstrukció.

A politikai és elméleti elkötelezettség függőségei a diszkurzusrendektől

A most következő elemzés súlypontját az újhistorizmus és a dekonstrukció pozícióinak a szembesítése adja. Erre az összefüggésre az irányzat eddigi recepciója közel sem fordított a kérdés tényleges jelentőségének megfelelő figyelmet. Ebben a vonatkozásban Spivak immár klasszikusnak számító, *Újhistorizmus: politikai elkötelezettség és a posztmodern kritikus* című alapvető fontosságú írása érdemel részletesebb bemutatást.¹²

Spivak szövege a címben megjelölt tárgyról, a posztmodern kritikus és a politikai elkötelezettség viszonyáról tartott fórum számára készített jegyzeteinek és a fórum szervezőjével folytatott beszélgetéseinek szerkesztett, kiegészített változata. Spivak, aki Jacques Derrida *De la grammatologie* (Minuit, 1967) című művét ültette át angol nyelvre,¹³ a dekonstrukció szaktekintélye az Amerikai Egyesült Államokban, de kutatásaiban – úgy is, mint „harmadik világbeli”, bengáli arisztokrata családból származó nő – nagy figyelmet fordít a kulturális identitás politikájának, illetve a politikai identitás kultúrájának vizsgálatára. Ez korántsem jelent szükségszerűen újhistorizmussal szembeni pozíciót, bár Spivak döntő részben dekonstrukciós indíttatású felfogásáról az sem állítható, hogy feltétlenül a jelenkori újhistorizmus szellemi vonzáskörében kellene számon tartanunk.

Spivak kiinduló feltevésével – a dekonstrukció bizonyos belátásait hallgatólagosan érvényesítve – nem teszi átlátszóvá a politikai elkötelezettségről kezdeményezett diszkurzus közvetlen indítékát, vagyis hátrébb tolja a „Mit teszünk itt, most?” – Derridánál olyannyira fontos kérdését. Spivak a dekonstrukciónak mint értelmezői távlatnak a jelzése során szándékosan figyelmen kívül hagyja, helyesebben mondva elodázza a Derridánál megkerülhetetlen értelmezési aspektusnak, nevezetesen a „mondottság hogyanjának” („das Wie des Gesagtheins”) a vizsgálatát, tehát magának a szorosabb értelemben vett tárgylétesítésnek a nyelvi működésben rejlő problematikusságát.

A tárgyról folytatható eszmecsere keretfeltételének kijelölésekor Spivak ráirányítja a figyelmet arra a félelemre, amely gátolja az aktuális politikai elkötelezettségről folytatható beszélgetést. A félelem diszkurzusfüggő, amennyiben nem közvetlenül a politikai elkötelezettség irányultságának nyilvános képviselétéből fakad, sokkal inkább abból, hogy a modernitáskritikák tapasztalatainak birtokában a befogadó közeg fenntartással fogad bármiféle koherens diszkurzust a politikai elkötelezettségről.

Spivak függőben hagyja a „Lehet-e valaki elkötelezettje a politikai cselekvésnek azáltal, hogy dekonstrukciót ír vagy tanít?” kérdésre adható választ. E kérdésfeltevés ugyanakkor azt a kimondatlan előfeltevést is magában foglalja, hogy külön problémaként kell kezelnünk a modernitással szemben elfoglalt kritikai pozíciót, amire talán a legszélesebb körben ismert Habermas-féle viszonyulás említhető példaként. Az így értett történelemnek Spivak fel fogása szerint kevés köze lehet egy irodalomkritikai iskola szakmai historizmusához. Általában véve a koherens diszkurzus alkotásától, a szóban forgó tárgy, az újhistorizmus vonatkozásában pedig a valamely nagy elbeszélésen alapuló *történelem* konstruálásától való félelem miatt hajlamos a kortárs elméleti gondolkodás – többek között – a posztmodernizmus és a posztstrukturalizmus összemosására ebből a távlatból. Hogy példát is mondjak: Spivak szerint korántsem kézenfekvő a posztmodern állapot leírásában az, ahogy Lyotard levezeti a nagy elbeszéléseken alapuló legitimitáció érvénytelenné válásának tapasztalatából a mindig lokális meghatározottságú szabályokra alapozott paralógia jelenségét.¹⁴ A *Mi a szerző?* Foucault-ja is így kerül a figyelem előterébe, míg *A tudás archeológiája* szinte feledésbe merül, s hasonlóképpen kerül az érdeklődés középpontjába az első időszak keményen szemio-logikus Barthes-ja, aki lefokozza a szerző szerepét. Efféle összemosás eredményeként lehet az újkritika stílusára emlékeztetően értekezni a történelem hiányáról. Mindez túlságosan is könnyen vezet Derridához, aki – bizonyos módon – új életet lehel az „új-újkritikába”. A történelemről szőtt koherens elbeszélések ellenzői kisajátítják Derridát, amennyiben úgy kezelik őt, mint aki a halott avagy decentrált alany elbeszélését írja, miután zárójelbe tette a történelmet, s a nyelv hatalmát végletesen kiterjesztette.

Spivak írásának a jelentőségét nem utolsósorban az adja, hogy kísérletet tesz a történelemmel szemben fent körvonalazott pozícióknak és a dekonstruktív beállítottságnak az elváltására. Spivak azt hangsúlyozza, hogy a koherens diszkurzustól való félelem termeli a metaforákkal való visszaéléseket, s ennek következménye a posztstrukturalista és posztmodern pozíciók határainak a feloldása. Példaként említhető, hogy a történelem ebben az összevegyített nyelvhasználatban katakrézis. Itt arra lehet gondolni, hogy a történelem olyan szimbolikus jelentőséggel erősen feltöltött metafora, amelynek nincs megfelelő jelölete, referense. A politika pedig egyszerűen a szekértáborok közötti harc allegóriája. Spivak ez utóbbi küzdelemről nem hajlandó tudomást venni, helyesebben szólva nem kíván abban egyik oldalon sem részt venni, viszont a történelemnek a katakrétikus használatától nem határolja el saját gyakorlatát, sőt, magáénak vallja azt, amire később még vissza kell térnünk.

Spivak kritikai pozíciót foglal el a posztmodernitás némely ideológé máival szemben. Példaként említi, milyen triviálisan tagozódott be a tömegkultúra a magaskultúra tanítható formáiba. Általában véve felettébb kétségesnek vé-

li, hogy a humanista akadémia sajátos politikájának a paralógia volna a közös nevezője, s ebben csakis egyetérteni tudok a szerzővel.

Fontos esemény volt az újhistorizmus és a dekonstrukció közti konfliktus szempontjából az irvine-i Kalifornia Egyetemen 1987 májusában tartott konferencia. Derrida azon a véleményen volt a konferencián, hogy az újhistorizmus és a dekonstrukció közti konfliktus leszűkíthető egyetemek közti (Berkeley–Irvine, Berkeley–Los Angeles) szekértáborharcokra. Látni való, hogy Spivak nem tekinti magát e harc részesének, s a maga helyzetét nem tudná egyetlen irányzathoz tartozóként jellemezni. Nem tartja magát „igazán” se dekonstruktornak, se marxistának, de feministának sem.

Spivaknak Harold Veesserrel folytatott beszélgetése alapvető kérdéseket érint a politikai elkötelezettség és a kritikai pozíció közötti összefüggések viszonylatában. Példaként említhető Spivak marginalitás-fogalma. A margót mint metaforát Spivak sem találja politikai szempontból ellentmondásmentesnek. A marginalitás jelenlegi gondolata ki nem fejtett módon a központot értékeli fel: „Ez a kritikus számára – írja Spivak – szükségszerűen önjelölt pozíció, amely alapvetően vádaskodó pozíció.” („It is, for the critic, a necessarily self-appointed position which is basically an accusing position.”)¹⁵ A margóról nem egyszerűen mint a középponttal szemben állóról gondolkodik Spivak, hanem mint a központ „tettetársáról”. Ez a történetiség szempontjából kettős értelemben is fontos megállapítás. Spivak a margók történetiségében gondolkodva korábbi esszéivel ellentétben nem azt sugallja, hogy a margó a középpont kimozdításának helye, sokkal inkább a kijelentések érdekelttségének helye, az argumentum helye. Spivak kiaknázza a marginalitás fogalmának kettős értelmét, tehát részint sajátos politikai elkötelezettséget ért rajta, másfelől a dekonstrukcióhoz közeli teoretikus pozíciót, ahonnan végeredményben sikerrel szorgalmazta a történelemnek az irodalomkritikai diszkurzusba illesztését.

Itt kell emlékeztetnem arra, hogy a történelem Spivak számára mesterszó (master word). Ez azt jelenti, hogy történelemről beszélve nem nyílik ki ennek a személyes névnek (proper name) az értelme, legalábbis a történelem szó megszokott értelmében. Spivak munkásságának irányultsága felől érthető meg, miért gondolhatja a történelemről, hogy az számára csakis katakrétikusan használható metafora. Példaként említhető a Spivak által szorgalmazott *dekolonizált tér* (decolonized space) fogalma. Ebben az esetben a történelem szó katakrétikus használata szükségszerű, mivel amit politikailag meg akar kérdőjelezni – nemzetiség, állampolgárság és effélék –, nos ezeknek a fogalmaknak az aktuális irodalmi története nem ilyen terekben íródott. Spivak nem tartja kielégítőnek az elnyomás struktúráit koloniális térben megjelenítő szépirodalmi művek allegorikus olvasatát.

Spivak a történelemkritika lehetőségfeltételeit kutatva a dekonstrukció nyelvölcséleti belátását érvényesíti, amikor úgy gondolja, hogy a kolonizált

világról lehet úgy beszélni, mint történelemmel bíró helyről, ahol viszont az irodalom olvasása és egyáltalában az irodalom eszméje azon mechanizmusok által termelődik újra, amelyeket a szöveg kritizálni kíván.

Az interpretáció *etikai* vonatkozásai nagy hangsúlyt kapnak az újhistorizmusról szóló diszkurzusban. Az értekező érdekelttségének elismerésével járó önleplezés ugyanis könnyen vezethet a problémák elkendőzéséhez. Spivak tulajdon „beismeréseinek” a sajátosságát az a dekonstruktív morfológia adja, amelynek mindkét végén „lebegés” (stall) található (Bagi Zsolt ford.). Közbevetve megjegyzem, hogy a „lebegés” szót Werner Hamachertől kölcsönözte Spivak.¹⁶ „Az eredeti lebegést *différance*-nak, a végső lebegést apóriának hívják” – írja Spivak.¹⁷ Ami őt érdekli, az éppen a kettő között van, ahol valami gyakorlat képződik egy hiba folytán. Derridához hasonlóan – aki egy interjúban azt mondta, inkább érdekelt az igazság termelésében, mint a hibák felmutatásában – Spivak is az elméleti mozgás értelmében vett „áthágás” aktusában létesülő közép terét gondolja az igazság termelésére alkalmas helynek. Ebben a térben korántsincs arról szó, hogy akárki képes akármit tenni. Dekonstrukciós távlatból joggal feltételezhető, hogy az újhistorizmusban már a szimptomatikus olvasás tényleges aktusát megelőző szövegkiválasztás kijelöli az interpretáció pályáját, amennyiben az a hatalomnélküli vagy marginalizálódott csoportok érdekei, vágyai, előítéletei alapján történik.

A dekonstrukció elismeri saját kritikai vakságát. Amennyiben az újhistorista is megteszi ezt, tehát megvonja magától a tekintélyt a szöveg értelmébe való magasabb rendű bepillantástól, nem tehet szert arra a hatalomra, „amely lehetővé tenné a szimptomatikus olvasatát annak a macherey-i vagy althusseri kinyilvánításnak, hogy mi az, ami a szövegből kimarad”.¹⁸

Miben ragadható meg az újhistorizmus központi nehézsége a dekonstrukció távlatából? Spivak meglátása szerint abban, ahogyan az újhistoristák saját metaforikájukkal igyekeznek a dolgokat függetleníteni a jelek termelésétől.

Az újhistorizmus az ideológia terén használja fel Althusstert szimptomatikus olvasatokhoz, amelyeket a szövegben ki nem mondott dolgok behatárolásának szentelnek. A dekonstrukció viszonya különbözik ettől a beállított-ságtól. A szöveg testéhez nem közelíthet úgy az olvasó, mint a hiányok diagnosztizálását végző orvos a betegéhez. A dekonstruktor számol a szöveghez fűződő szeretetteljes viszonyának a következményeivel. A dekonstrukció bizonyos módon már a szövegbelépés pillanatában áldozatul esik a nyelvnek, amelyet használ, mert az strukturálisan és valamennyi tekintetben saját kritikai pozíciójától kölcsönzött. Spivak szerint a ki nem mondott dolgok, ha előjönnek a szövegből, akkor mintegy a szó szerinti olvasás „szá lirányával” szemben jönnek elő.

Érdemes eredeti kiindulópontunk felől felvetni a kérdést, vajon mit jelent a dekonstrukciós indítású, de az újhistorizmus bizonyos belátásait is érvényesítő amerikai irodalomelmélet értelmező rendszerében a neokolonializ-

mus kulturális poétikája? A jellemző posztkolonialista felfogástól eltérően a kulturális inskripciókat a dekonstrukció nem tekinti végzetes determinizmusnak, s nem abban érdekel, hogy megállapítsa, ki az etnikai alany, s így az „igazi” marginális.

A feminizmuson belül jelentkező bio-determinizmus kritikájában is jelentős szerepet vállalt a dekonstrukció, s ez is érintkezési pontot jelent az újhistorizmushoz. Spivak szerint a nők egyszerű alteritásának elképzelése legitimizálja a másik oldalt. A nők másságát varázsigeeként hirdetők amellett, hogy nemegyszer intézményes privilégiumaikat igazolják, voltaképpen kezelik azt a krízist, amelyet a nők társadalmi rétegzettségének felismerése egyébként felszínre hozna.

V. A történelem textualitása

Rekonstrukció és performativitás. Újhistorikus történetkonstrukciók

A történetiségről szóló újhistorista elméleti diszkurzusban a historiográfia, tehát a történetírás története különleges figyelemben részesül. Nincs mit csodálkozni ezen, hisz az újhistorizmus legfőbb célkitűzése a történelem tanulmányozásának módszertani megújításában jelölhető meg. A történetileg hiteles, objektív rekonstrukció pozitivista ábrándjával szemben Stephen Greenblatt *Fiction and Friction* című, az anekdota narratív szereplehetőségeit messzemenően kiaknázó esszéjében azt sugalmazza, hogy a történetírás részben fikción nyugszik.¹⁹ Greenblatt előszeretettel használja fel elméletének az illusztrálásához az anekdotát más esszéiben is. Ezek után nem nevezhető teljességgel önkényesnek Joel Fineman eljárása, amikor az újhistorizmus és az anekdota hasonlóságából indul ki, s mindkettő vonatkozásában érvényesnek véli, hogy az részint irodalom, részint meg történelem (Joel Fineman: *Az anekdota története: fikció és frikció*).²⁰ Joel Fineman felfogása szerint az anekdota formális működése a historiográfia történetére épül. Fineman interpretációja a történelmi tudat értékével kapcsolatos kételyt fogalmaz meg, s ezáltal kapcsolódik azokhoz a kontinentális európai gondolkodókhoz – Valéry, Heidegger, Sartre, Foucault, Lévi-Strauss, Hayden White –, akik hangsúlyozták a történelmi rekonstrukciók fiktív jellegét.²¹

Amint az imént utaltam rá, az újhistorizmus gyakorlatát jelentős mértékben meghatározza az anekdota felhasználása. Ezt szinte tüntetően szemlélteti Stephen Greenblatt *Fiction and Friction* című esszéje. Fontos, hogy felismerjük, vannak értekezők, akik úgy vélik, hogy az anekdota hasonló tulajdonságokkal rendelkezik, mint az újhistorizmus. Ebből a távlatból látszhat alkalmasnak az anekdota az újhistorista történeti megközelítés szemléltetésére. A tanulmány soron következő része ezt hivatott bemutatni – közvetlenül kapcsolódva Joel Fineman előadásához – egy lehetséges értelmezési keret felvázolásával.²²

Az irodalomtörténet-írást a historiográfia részének tekinti az újhistorizmus. Az anekdota jelentős mértékben meghatározza a historiográfia gyakorlatát, vagyis tágabb értelemben az irodalom történeti tanulmányozását. Az anekdota történeti működésének kutatása határterületekhez kapcsolható. Nem esik ettől messze a újhistorizmus sem, mivel saját kritikai gyakorlatát performatívumnak tekinti.

Joel Fineman a historicitás Thuküdidésszel kezdődő történetének hagyomány-összefüggésébe helyezi az újhistorizmust. Thuküdidész azért fontos számára, mert az első történetíró, aki a történeti kauzalitás törvényeit meghatározza. Egyedi eseményekbe foglalja a lehetőséget, s egy intelligibilis keretező elbeszélésben a történelmi események ismétlődő elemekből felépülő mintázatát alkotja meg. Thuküdidész az események mozzanatai között úgy állítja fel az „ez után” logikájának megfelelő sorrendet, hogy a „*meta touto*” egyben az egyedi események összekapcsolásának modelljévé lesz, mely megadja a szinguláris események reprezentatív történelmi jelentőségét. Thuküdidész történetírásában tehát az egyedi esemény és az őt létrehozó narratív kontextus kölcsönösen feltételezi és meghatározza egymást. A „*meta touto*” – Hayden White kifejezését kölcsönvéve – „metahistóriaként” működik. Joel Fineman arra a jól ismert helyre utal itt példaként, ahol Thuküdidész nyíltan elismeri, hogy történetváltozatai néhány konkrét beszédre alapulnak, de nem a ténylegesen elhangzottak betű szerinti rögzítése értelmében tekinthetők reprezentatívnak, hanem az előadásmód által. Thuküdidész nem kíván eltérni jelentős mértékben a ténylegesen elhangzott törvényszéki beszédek gondolatmenetétől, de ennél fontosabbnak véli az adott helyzet szülte „szükségyszerűség” rekonstrukcióját. Ennek érdekében arra összpontosít, hogy előadása az események logikájának feleljen meg, ezért úgy szólal meg, ahogy egy adott helyzetben kinek-kinek a legvalószínűbben beszélnie kellett. A valóban elhangzottnál fontosabb tehát Thuküdidész számára a valószínű, vagyis a történetileg jelentős alkalom szükségyszerűségének rekonstrukciója.

Ez a historiográfiai visszatekintés mai kérdéseket vet fel. A valószínűsége nyugvó beszéd megjelenítésének elsődlegessége a betű szerint rögzített, ténylegesen elhangzott beszédhez képest a reprezentatív historiográfia narratív formájára irányíthatja a figyelmet. A reprezentatív elbeszélésben az események közötti viszonyok alapján határozható meg egy esemény történeti jelentősége. Az viszont korántsem magától értetődő, miként képesek egyedi események megteremteni azt a narratív keretet, amely biztosítja reprezentatív szerepüket egy irányított elbeszélésben. Másképp történik-e mindez, ha történetileg jelentéktelen eseményekről van szó? A retrospektív irányultságú történelmi narratíva részint az elmúltról való előzetes tudás függvénye, másfelől, s ezzel egyidejűleg a prospektív elbeszélésé, amelynek a szerveződését az események logikája határozza meg. A történész egyszerre előre- és hátrafelé írja történetét.

Joel Fineman számára alapvető jelentősége van annak, hogy Thuküdidész kutatói kimutatták: a történetírás módszeréről és a történeti események egymásra következéséről fent vázolt koncepció az orvostudomány historiografikus modelljét idézi. Ehhez a tradícióhoz kapcsolódik Stephen Greenblatt, s ez vezeti el majd a maga Galenuszához.²³ A történész nyelve annyiban emlékeztet az orvoséra, hogy követi a diagnózis, a prognózis és a természetes ok meghatározásának hermeneutikáját, s e műveletek elvégzéséhez az orvostan nyelvi készletét hívja segítségül. A hippokratészi aforisztikus orvosi esettörténet retorikai felépítése befolyásolta a Thuküdidész-féle anekdotikus történelmi narratíva szervezését. A történelmi eseményeknek reprezentatív jelleggel kölcsönző narratív keretet a betegség szerves formájával összhangban képzelte el, amely jelentős események koherens, időrendi sorozataként jeleníthető meg.

A betegség logikájának folyamatos kibomlása szabályozza a kihagyást, illetve a kiemelést, miközben a kóreset elbeszélése létrehozza a betegség *metáját*, ami a betegséget absztrakt létezéssel ruházza fel. *Esemény és kontextus* egymás függvényei, s ez az összetartozás teszi lehetővé hasonló esetekben a prognózist, s egyáltalában azt, hogy a diagnózis leírása összevethető legyen mások diagnózisával. Joel Fineman azt hangsúlyozza, hogy esemény és kontextus értelemkölcsönző logikája az orvosi esettörténet historiográfiáján alapul.

Az anekdota egyedi esemény elbeszélése, s mint különleges irodalmi forma elsődlegesen utal a „valósra”. Az irodalmi jelleggel bíró anekdota azt a hatást kelti, mintha referenciális hozzáférést biztosíthatna a valósához. Fineman feltételezése szerint az anekdota e kettős tulajdonsága révén képes meghatározni esemény és kontextus historiográfiai integrációjának a későbbi sorsát. Fineman historémaként gondolja el az anekdotát, azaz a historiográfiai tény legkisebb egységeként. Ezen a ponton kell utalnom arra, hogy Jean-François Lyotard *szubjektumszemléleti megfontolások alapján* nevezte „nagy elbeszélés” (*grand récit*) utáni kornak azt, amelyben élünk: „A mai társadalomban és kultúrában, tehát a posztindusztriális társadalomban és a posztmodern kultúrában másként merül fel a tudás legitimálásának kérdése. A nagy elbeszélés – írja Lyotard – elvesztette a hitelét, akármilyen egységsítési módot használ is: a spekulatív elbeszélését vagy az emancipáció elbeszélését.”²⁴ Esemény és kontextus feltétlen meghatározott integrációja, a teleologikus kifejlés tehát érvénytelenné vált. A kezdettől, a középén át a végig tartó elbeszélés már nem bír narratív erővel, ezzel szemben az anekdota furcsamód mintha rendelkezne effélével.

Hadd jelezzem előre, hogy módszertani szempontból az újhistorizmus, ahogyan hozzáférést keres a „valósához”, a historizálás önreflexív, hegelianus tradícióját berekesztő történelemértelmezésnek mutatkozik. Erre a bölcséleti kontextusra kell most érintőlegesen rámutatni az anekdota irodalmi-refe-

renciális sajátosságainak, valamint a történetírással gyakorolt hatásának megértéséhez.

A poszthegeiánus filozófia projektuma a szubjektum temporalitása felől kísérelte meg bemutatni a történelmet. Emlékezhetünk rá, hogy Hegel a világtörténelemben mindent a szellem eszméjének tekintett, ezért a múlt kutatását csakis a jelenvalóval való foglalkozásként értelmezhetette: „A filozófiának a jelenvalóval, valóságossal van dolga. Azok a mozzanatok, amelyeket a szellem látszólag maga mögött hagyott, megvannak a jelen mélységében is. Ahogyan átfutotta mozzanatait a történelemben, éppúgy át kell futnia a jelenben – a magáról való fogalomban.”²⁵ A jelenvalóval való foglalkozás temporális összefüggéseit jelzi, ahogyan például Husserl a történelemhez, a transzcendentális szubjektum időbeli eredetéhez fordul, de hasonló a helyzet Heidegger esetében is, aki a *dasein* temporalitását dolgozta ki a *Lét és időben*: „Csak a tulajdonképpeni időbeliség, amely egyszersmind véges, tesz lehetővé olyan valamit, mint a sors, vagyis mint a tulajdonképpeni történetiség.”²⁶ Heidegger a történelem tanulmányozásának a módszertanáról is hasonlóképpen gondolkodik: „A történettudomány témája sem a csupán egyszeri történés, sem pedig a felette lebegő általános, hanem a lehetőség, amely faktuálisan egzisztáló volt. [...] Csak a faktikus tulajdonképpeni történetiség mint elhatározott sors képes a jelenvolt történelmet úgy feltárni, hogy az ismétlésben a lehetséges »ereje« betör a faktikus egzisztenciába, vagyis annak jövőbeniségében jön el hozzá. A történettudomány ezért – ugyanúgy, mint a történettudomány nélküli jelenvalólét történetisége – semmiképpen sem a »jelenből« és a csak ma »valóságosból« indul ki, hogy ebből egy múlthoz tapogatózzon vissza, hanem a *történészi* feltárás is a *jövőből* jön létre. Annak »ki-választása«, hogy mi legyen a történettudomány lehetséges tárgya, már *benne rejlik* a jelenvalólét történetiségének faktikus, egzisztens *választásában* a jelenvalólétben, amelyből a történettudomány ered és amiben egyedül van”.²⁷ E bölcséleti háttérrel, amelyre Joel Fineman szükségképpen leegyszerűsítve utal, láthatóvá lesz az újhistorizmus *historizáló* jellege. Közbevetve mégis meg kell jegyezni, hogy kissé elsietettnek vélem Joel Fineman elmarasztaló kritikáját, amelyet Gadamer heideggeriánus alapú hermeneutikájával és irodalomtörténetével(!) kapcsolatosan fogalmaz meg. Gadamer *Igazság és módszere* nem vádolható azzal, hogy a közösségi sors túlzottan végzeteszerű eszméjét képviselné.

Az újhistorizmus elnevezés oximoron, amennyiben az *új* historizmus törest jelent a hegeiánus történeti önreflexió tradíciójában. Ideiglenesen a következő meghatározását javasolja Joel Fineman a történelemnek: a Történelem az, ami akkor történik, „ha egyesítjük a Létet és az Időt” („when you combine Being and Time”).²⁸ Arról viszont, hogy a történelem csakugyan ekkor történik, úgy bizonyosodhatnánk meg, ha a lét és idő szétválásának mint történetnek a filozófiájába fognánk, így viszont szükségképpen eljutnánk a

létfeledettségig, a létből időbe vetettségig, s ekkor a történet, amelyről tudósítunk, már nem hagyna számunkra döntésteret. Félő, hogy ezen a ponton Finemannek a történelem meghatározására tett javaslata nehezen egyértelműsíthető. Fineman talán az anekdota segítségével véli megnyithatónak a historiográfia történetét azért, hogy a történelem megtörténhessen.

Az anekdota literális és refenciális tulajdonságainak egyesítésével alapozza meg az anekdota – jelentőségteljes – történetét. Ezzel a kezdeményezéssel mintha azt sugalmazná, hogy az anekdota elsősorban „hagyja a történelmet megtörténni, úgy, hogy utat mutat a kezdet, közép és vég teleologikus, ennél fogva időtlen narrációja felé”.²⁹ Az anekdota különbözik az utalás nem irodalmi formáitól, mint amilyen például a leírás, meghatározás, felmutatás, amelyek nem hívják elő a kezdet, a közép és a vég alakzatát. Az anekdota narratív folyamatosságot és valós (real) hatást teremt, tehát a történeti egymásra következők kontextusán belül az esetlegesség érzetét egy esemény mint esemény elmondásával. Az anekdota formája így lehetőséget ad egyrészt a *la petite histoire*, azaz a kis történet, másrésztől a *grand récit* összekapcsolódásának a vizsgálatára. Amint azt már előre jeleztem, Fineman a historiográfia történetét az anekdota elmélete alapján értelmezi.

Az anekdota a historizálás lehetőségét nyújtja Thuküdidész számára. A történetírásban előforduló különleges események és szereplők az „aporetikus anekdota működésének a történetírásra gyakorolt hatását mutatják”.³⁰ A reneszánsz időszakának lényeges újdonsága, hogy ekkor indul fejlődésnek a tematikus történelmi tudat – a szubjektum mint történelmi szubjektum –, s az ennek megfelelő tematikus tudományos gondolkodás. Husserl a historiográfiában ekkor feltételez egy törést, sőt, az egész reneszánszt az általa „Az európai tudomány válságának” nevezett jelenség intézményesítésével jellemzi. Ekkor következik be a tudományos nyelvnek Galilei matematikai fizikájával jellemezhető nagymérvű formalizálódása. A tudományos szaknyelv jelentése elhomályosul, abban az értelemben, hogy végletesen eltávolodik a természeti világban gyökerező eredetétől. Husserl szerint ez a felejtés a tudást leválasztja a tapasztalatról, s valójában éppen ebben mutatkozik meg a szellemi válság. A formalizált tudományos nyelv térnyerésével a historiográfia is kialakítja a maga empirista, technokrata tudományosságát.

Ebből a távlatból lehetséges az újhistorizmust a reneszánsz historiográfiai válságra adott válaszként értelmezni. Az újhistorizmus értelmezhető a történelem historizáló kudarcait kísérő tapasztalatok újraértésére tett kísérletként. Az elnevezésben rejlő oximoron nem zárja ki Jauss sejtését, hogy itt régi bort kapunk új tömlőben.³¹

Az anekdota a történelmi tapasztalatot őrzi, tehát éppen azt, amiről lemondott a historiográfia a tudomány javára. Az újhistorizmus megkísérli visszaszerezni ezt a tapasztalatot. Ez az összefüggés teszi lehetővé az aporisztikus anekdotaformát integráló jellegzetes újhistorista írásmód jelentőségének meg-

értését. Az esszék mindig anekdotával kezdődnek, s gyakran azzal is végződnek, ami által a szöveg hozzáférhetővé teszi a történelmi tapasztalatot, pontosabban megnyitja azt egy pillanatra a befogadó számára. A dekonstrukció említése itt annyiban lehet indokolt, hogy az újhistorizmusnál jóval erősebben kötődik szövegei textualitásához, ami viszont egyáltalán nem jellemző a szigetországi „kulturális materializmusra”.

Stephen Greenblatt *Fiction and Friction* című esszéje modellérvényűen valósítja meg az újhistorizmus írásmódját. Greenblatt rendkívül rétegzett esszéje elkerülhetetlen egyszerűsítéssel arra a kérdésre keresi a választ, hogy az orvosi diszkurzus hogyan befolyásolja Shakespeare-nél az erotikus irodalmi ábrázolást. Hátrébb tolva most azt a kérdést, vajon nem arról van-e inkább szó, hogy Shakespeare irodalmi szövege gyakorol hatást Greenblatt orvostörténeti értelmezésére, vegyük szemügyre, hogyan működött az újhistorista esszé az anekdotát. Ehhez viszont vázlatosan össze kell foglalni a történetet.

Marie, egy roueni „cseléd lány” 1601-ben megvallja egy bizonyos Jeane le Fevre nevű szolgálónak, hogy ő, mármint Marie, nem nő, hanem férfi (Marin). Ezt követően szexuális kapcsolatot létesít a két szolga, szerelmesek lesznek egymásba, majd a nyilvánosság tudtára adják házassági szándékukat, mely nem csupán a helyi közösségben vált ki fehéborodást, de az egyházi és jogi hatóságokban is, így indul inkvizíciós vizsgálat Marie nemének a megállapítása érdekében. A tét nem kevés: ha Marie nő, halálos bünt, szodómiát követett el, ha férfi, Jeane-nak tett házassági ajánlata nem természetellenes. Az orvosi konzíliumon Jacques Duval különös érdeklődést mutat a hermafroditizmus iránt, s a doktor érintése (friction) szolgálatat perdöntő bizonyítékot a nem kérdését illetően.

Greenblatt értelmezésében Marie/Marin példája a nemek különbözőségéről, a nő és férfi egymás mellett éléséről alkotott elképzelések paradoxonait és feszültségeit képes megmutatni. A női és a férfi nem különbségéről kialakult orvosi képzetek közül Greenblatt számára a kortárs reneszánsz nőgyógyászatban és Shakespeare-nél egyaránt megtalálható hasonlat, az anatómiai különbségeket tükörképszerűen, egymásnak megfelelő modellben láttató ki-, illetve befördített kesztyű topográfiája az érdekes. A nemek lényegi hasonlósága hogyan tesz szükségessé olyan magyarázatokat, amelyek a két nem anatómiai, társadalmi és kulturális értékeinek különbségeit hivatottak megvilágítani. A korabeli orvosi vélekedések közül a legfontosabb arra vonatkozik, hogy kezdetben csak egy nem volt, létezik tehát egy belső, átformáló erejű hű, s ez felelős a nemek kialakulásáért. Az esszé címe: *Fiction and Friction* azt fejezi ki Shakespeare-re vonatkozóan, hogy ez a hű, vagy erotikus „bizsergetés” (*friction*, Kiss Gábor Zoltán javaslata) fikcionalizálódik a játékos nyelvhasználatban, amely révén Shakespeare szerelmesei megélik és kifejezik az érzékiséget. Greenblatt Viola és a Bohóc szójátékkal telített csip-

kelődését idézi bizonyító erejű példaként a *Vízkereszt vagy amit akartok* harmadik felvonásából, ahol a kifordított-befordított kesztyű metaforájával találkozhatunk.

- BOHÓC: Úgy van, uram. Furcsa idők. Akinek van egy kis sütnivalója, annak olyan a beszéd, akár egy kecskebőr kesztyű: egykettőre fonákjára fordítja.
- VIOLA: Az egyszer biztos: aki ügyesen játszik a szavakkal, könnyen elcsavarja őket.
- BOHÓC: Azért szeretném én, uram, bár neve se volna a húgomnak.
- VIOLA: Miért, barátom?
- BOHÓC: Azért uram, mert az ő neve is csak szó: könnyen elcsavarhatja, aki játszik vele, a fejét is.

(*Vízkereszt vagy amit akartok*, III. felv. 1. jelenet,
Radnóti Miklós és Rónay György fordítása)

Greenblatt esszéjének retorikája jellegzetesen újhistorista, s így vele kapcsolatban azt a lényegyet érintő kérdést korántsem kézenfekvő megfogalmazni, hogy a „kultúra poétikájának” megalapítója valójában milyen összefüggést feltételez az orvosi és az irodalmi nyelvhasználat között? Az emberi viszonyok shakespeare-i ábrázolása és a szocio-kulturális háttér vagy „diszkurzív mező” (Foucault) közötti kapcsolat megalapozása nem teljesen világos, hogyan megy végbe. Korántsem magától értetődő, hogy az újhistorista frázishoz képest – nevezetesen, hogy az orvosi diszkurzus és a shakespeare-i nyelvhasználat között hasonlóságok fedezhetők fel – Greenblatt mit állít fikció és frikció viszonyáról. Ha megengedhető kizárásokkal élni, akkor azt lehetne mondani, hogy Greenblatt nem állítja egyértelműen, hogy a biológia diszkurzusa határozná meg Shakespeare nyelvét, vagy fordítva, s így egyiket sem határozza meg a másik okaként vagy eredetként. Greenblatt vizsgálódásai talán inkább a „kölcsonhatás”, a híres későbbi könyv címében is szereplő „circulation” irányába mutatnak. A kölcsönös egymásra hatás tényleges tartalmát illetően viszont az olvasónak csak sejtései lehetnek. Greenblatt egyrészt Shakespeare szójátékairól azt mondja, hogy a „nyelv sikamlósságai-ból ered az erotikus bizsergés” („erotic friction originates in the wantonness of language”).³² Másfelől a kölcsönhatás sémáját követve az olvasó hajlik arra a feltételezésre is, hogy a vágy tapasztalata, a friction írja Shakespeare nyelvébe a testiség metaforáit – ezt viszont nem állítja Greenblatt.

További kérdéseket vethet fel a nyelv mibenlétének a vizsgálata. A tematikus egyezések regisztrálásából kikövetkeztethető nyelvszemlélet szétválasztja a vágy tapasztalatát és a neki megfelelő nyelvi kifejezőképességet. A vágy intencionalitásának feltételezése nincs teljesen összhangban a nyelv performativitásának shakespeare-i tapasztalatával. Talán nem teljesen megalapozatlan a vélekedés, hogy az újhistorizmus elméletírójának e kettősség fenntartására azért van szüksége, hogy a kölcsönhatás kétirányú lehessen. Ezzel szemben Joel Fineman a nyelv kettős természetéből következő vágyról be-

szél, e kettősség hatásaként fogva fel a vágyat. A nyelv sikamlóssága itt a nyelv figurativitására utal, s ennek következménye a vágy. Nem arról van tehát szó, hogy a nyelv figuratívan ábrázolja az erotikus vágyat. A kettősség forrása a nyelv elsődleges metaforikusságában kereshető. A jelölő így maga a figuratív nyelv, amely egy másik jelölő, a nyelvhasználat alanya számára helyettesíti a jelölt jelölőjét. Lacan szerint a „jelölő az, ami egy másik jelölő számára a szubjektumot képviseli”.³³ A vágyakozó szubjektum létrejöttét ennélfogva a jelentés folyamataiban a jelölő eltolódása és helyettesítése magyarázhatja. Amit az anekdota Marie/Marinról elmesél, az „egy betű egyszerű cseréje”, amely a nyelv kettős természetére vonatkoztatva annak a módját jelenti, ahogy a jelölő közbejön a szubjektum reprezentálása során. A szubjektívációs folyamatban valami elillan, ezt nevezi Lacan „valósnak”, amely sem az imagináriusban nem képzelhető el, sem a szimbolikusban nem reprezentálható. Greenblatt esszéje e „valós” racionalizálásának nagyszabású kísérleteként olvasható.

A *Fiction and Friction* az újhistorizmus írásmódjára azért különösen jellemző, mert megmutatja, hogy korántsem egyszerű megnevezni, valójában minek a példázata is volna egy újhistorista esszében az elmesélt anekdota, s talán azt is sikerült valamennyire megmutatnom, hogy Joel Fineman remek anekdotaértelmezésének a retorikai eljárásai hogyan hozzák létre maguk is az egymást keresztező szövegek hálózatát.

Záró megjegyzések

A „kulturális poétika” elnevezés Stephen Greenblatt-tól származik, aki „Marxista esztétika” címmel indított kurzust a Berkeleyn, de kompromisszumkészsége jeléül „Kulturális poétika”-ra keresztelte át azt, miután egyik radikális hallgatója az órán kiabált vele, elítélve Greenblatt „politikáját”. A magyar irodalomkritikai gondolkodásban az elmúlt félszázadban meghatározó szerepet játszott a társadalomtörténeti irányultságú, mimészis-elvű, tükrözésesztétikai irányzat. Ennek az örökségnek a másként értéséhez is támpontokat adhat az újhistorizmus teljesebb hazai feldolgozása. A társadalomkritikának a kulturális kritikával való összekapcsolhatóságát illető elméleti megfontolások is ösztönzőek lehetnek a hazai szakemberek számára.

A tanulmány szeretne hozzájárulni a hazai irodalomtudományban meglehetősen szegényesnek mondható interkanonikus diszkurzus kibontakoztatásához. Nyilvánvaló, hogy az ezredfordulón a magyar irodalomtudomány és kritika diszkurzusát meghatározó értelmező nyelveknek immár nem valamely uralkodó kánonnal szemben kell saját pozíciójukat kijelölni, hanem az irodalomról való beszéd sokféle nyelvjátékát magába foglaló kultúra- és tudományközi térben. Az írás végül is egy újabb tájékozódási ponttal kívánta áttekinthetőbbé tenni a hazai irodalomértelmezések topográfiáját.

- 1 Frank LENTRICCHIA, *Foucault's Legacy: A New Historicism? = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, 231–243.
- 2 Hippolyte TAINÉ, *History of English Literature = Critical Theory since Plato*, ed. Hazard ADAMS, New York, Harcourt, Brace Jovanovics, 1971, 602.
- 3 Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-Fashioning*, Chicago, University of Chicago Press, 1980.
- 4 Uo., 6.
- 5 Stephen GREENBLATT, *Loudun and London*, *Critical Inquiry* 12 (1986. tél), 341–342.
- 6 Vö. „Il n’y a pas de hors-texte” = Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, Paris, Minuit, 1967, 227. *La dissémination*, Paris, Seuil, 1972, 42., illetve „il n’y a rien hors du texte” = Jacques DERRIDA, *De la grammatologie*, 233., *La dissémination*, 42. Magyarul mindkét szöveg helyet vizsgálja ORBÁN Jolán, *Derrida írás-fordulata*, Pécs, Jelenkor Kiadó, 1994, 163., 164.
- 7 *Renaissance Self-Fashioning*, i. m., 5–6.
- 8 *Renaissance Self-Fashioning*, 256.
- 9 I. m., 209–210.
- 10 I. m., 214., 220.
- 11 Idézi LENTRICCHIA, i. m., 241.
- 12 Gayatri Chakraworty SPIVAK, *The New Historicism: Political Commitment and the Postmodern Critic = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, New York, Routledge, 1989.
- 13 Jacques DERRIDA, *Grammatology*, tr. Gayatri Chakraworty SPIVAK, Baltimore, Hopkins, 1976.
- 14 Vö. magyarul: Jean-François LYOTARD, *A posztmodern állapot* = J. HABERMAS, J.-F. LYOTARD, R. RORTY, *A posztmodern állapot*, Bp., Századvég, Gond, 1993, 131.
- 15 *The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, 281.
- 16 Vö. Werner HAMACHER, *Entferntes Verstehen*, Frankfurt/Main, Suhrkamp, 1998.
- 17 I. m., 283.
- 18 I. m., 283.
- 19 Vö. Stephen GREENBLATT, *Fiction and Friction = Stephen GREENBLATT, Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, University of California Press, 1988, 66–93.
- 20 Joel FINEMAN, *The History of the Anecdote: Fiction and Friction = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, 49–77.
- 21 Vö. Hayden WHITE, *Metahistory*, Johns Hopkins University, 1990, 7. kiadás, 1.
- 22 Jőmagam az anekdota prózapoétikai és történeti megközelítésére vállalkoztam *Alak-tan és értelmezéstörténet. Novellatípusok a századforduló magyar irodalmában* című könyvemben, 1995, 41–69. Ehhez kapcsolódott az utóbbi időben: HAJDU Péter, *Az anekdota és Mikszáth*, *Protestáns Szemle*, 51. (8. új), 1999, 183., 189., 190., 191. – MESTERHÁZY Balázs, *Műfaj és/vagy beszédmód*, *Protestáns Szemle*, 51. (8. új), 1999, 194., 195. – TÖRÖK Lajos, *Hozzászólás Hajdu Péter Az anekdota és Mikszáth című dolgozatához*, *Protestáns Szemle*, 51. (8. új), 1999, 199. – DÖRGŐ Tibor, *Hozzászólás Hajdu Péter Az anekdota és Mikszáth című dolgozatához*, *Protestáns Szemle*, 51. (8. új), 1999, 207. – STURM László, *Hagyományok metszéspontján*, Bp., Anonymus, 2000, 15., 21., 142., 143., 148., 149., 154. – BENGI László, *Az elbeszélés kihívása*, Bp., 2000, 23. – *A századforduló magyar elbeszélői*, szerk. BALÁZS Imre József, Kolozsvár, Polis, 2000, 11, 12. – BORDÁS Sándor, „...árnyék rajtunk és bennünk”. *A mesehagyomány szerepe Csáth Géza prózájában*, a Tiszatáj diák melléklete, 2001/1, 1., 12., 18. – MESTERHÁZY Balázs, *Az elsajátítás alakzatai (Emlékezés, álom és történet Krúdy Gyula Szindbádjában)*, *Alföld*, 48–58., 52., 56., 57.
- 23 Vö. C. N. COCHRANE, *Thucydides and the Science of History*, London, Oxford University Press, 1929, John H. FINLEY Jr., *Three Essays on Thucydides*, Boston, Harvard University Press, 1967, 2. fejezet.
- 24 Jean-François LYOTARD, *A posztmodern állapot* = J. HABERMAS, J.-F. LYOTARD, R. RORTY, *A posztmodern állapot*, 82.
- 25 G. W. F. HEGEL, *Előadások a világtörténet filozófiájáról*, ford. SZEMERE Samu, Bp., Akadémiai, 1979, 138.
- 26 Martin HEIDEGGER, *Lét és idő*, ford. VAJDA Mihály, ANGYALOSI Gergely, BACSÓ Béla, KARDOS András, OROSZ István, Bp., 1989, 618.
- 27 Uo., 631.

28 Joel FINEMAN, *The History of the Anecdote: Fiction and Friction = The New Historicism*, ed. H. Aram VEESER, 61.

29 I. m., 61.

30 I. m., 62.

31 Vö. Hans-Robert JAUSS, *Die Wege des Verstehens*, München, W. Fink Verlag, 1994.

32 Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, University of California Press, 1988, 49.

33 Jacques LACAN, *The Subversion of the Subject = Uő, Écrits*, 316.